

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

І. Кресіна

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Одним з найвагоміших цивілізаційних викликів, на які має дати відповідь кожна сучасна держава, є глобалізація. Активне розгортання процесів глобалізації, результатом яких стала трансформація інституту національної держави у міжнародному політичному просторі, є одним з найпомітніших феноменів світового розвитку на початку третього тисячоліття.

Посилення наукового інтересу до осмислення цих процесів зумовлене – особливостями розвитку інституту національної держави та характеризується зміною світоглядних парадигм. Вітчизняна політична і правова думка продовжує науковий дискурс ролі та місця національної держави в сучасному світі, який міг би узгоджуватися з реаліями глобалізації, і, зокрема, її викликами, поглибленням політичних і економічних суперечностей, зростанням взаємозалежності етносів, націй, держав, появою нових акторів політичного життя. Адже глобалізація – це діалектичний процес, що поєднує тотожність і відмінність, універсалізм та партикуляризм. Глобалізація задає нові рамки світозору розвитку, в яких цивілізації, регіони, національні держави формують сучасну історію та ідентичність – національну, державну, політичну, соціальну, культурну.

Намагаючись осмислити особливості розвитку національної держави в умовах “розколотої цивілізації”, дослідники опинилися перед досить слабкою розробленістю і низьким рівнем проблематизації даного напрямку у вітчизняній науці, практичною відсутністю праць, присвячених вивченню інституту національної держави і процесів глобалізації в їх тісному взаємозв’язку.

І хоча ці проблеми інтенсивно обговорюються сучасною наукою, більшою мірою в США й Західній Європі, меншою – у вітчизняній науці, де ще домінує державоцентристська модель світу, проте

більшість праць комплексно не вирішує проблему трансформації національної держави в умовах глобалізації.

Ця проблема тісно пов'язана із дискусією між цивілізаційниками (А. Тойнбі, Г. Джілс, М. Мелхо та інші) та світосистемниками (І. Валлерстайн, А. Франк, С. Амін, Д. Уїлкінсон). Глобалістське бачення сучасного людства, розуміння його як взаємозв'язаної спільності, відділяє світосистемний підхід від цивілізаційного, в якому увага дослідників найчастіше акцентується на розділеності, самотності масштабних культурних систем людства. Водночас між цими двома підходами існує чимало спільних аналітичних площин. Це дістало вияв у самому факті народження світосистемної парадигми аналізу із цивілізаційної. Істотний висновок із цієї дискусії полягає в тому, що різні підходи до суспільних процесів та історії не виключають, а взаємно доповнюють один одного, оскільки в них дістали відображення різні аспекти історичного процесу. Нині відбувається становлення єдиного, тобто загального, простору, діють тенденції до одноманітності світової економіки і культури. Формуються не тільки глобальні економічні мережі, які підпорядковують діяльність найрізноманітніших суб'єктів загальним принципам, а й відбувається відповідна соціокультурна адаптація, що призводить до розширення загальносвітової культури. Однак ці тенденції не відмінюють соціокультурної розмаїтості, самотності малих і великих культур. Навпаки, світ постав не лише перед явищем "етнічного відродження" (ренесансу), а й відродженням цивілізаційних принципів як самотності різних цивілізацій. Поряд з універсалізацією одних аспектів і мереж взаємодії глобалізація дає простір розмаїттю інших аспектів і суб'єктів. Більше того, плюралізм постіндустріального суспільства означає не лише збереження колишньої розмаїтості, а й посилений попит на таку розмаїтість. Тому антиномія світознавчих і цивілізаційних досліджень відображає різні виміри світових процесів: "світ єдиний і розмаїтий".

У сучасній науці поняття "національна держава" являє собою фундаментальну теоретичну категорію, яка традиційно виражає історично сформовану, суверенну, централізовану державу. Вітчизняна і зарубіжна соціальна наука активно оперує поняттям "національна держава" починаючи з 1990-х років.

Рефлексія поняття "національна держава" за обсягом свого змісту та "індексом використання" не поступається таким поняттям, як "демократія", "громадянське суспільство" і "права людини". Тим часом у вітчизняній політико-правовій науці, ця категорія тривалий час була науково невигорібною, і її поява пов'язана з процесом докорінного оновлення соціально-гуманітарного знання загалом.

Ключові ознаки держави характеризують її глибинну природу. Водночас зміна уявлень про соціальне призначення цього політичного інституту, поряд з сукупністю його рис, що відображають історичні типи держав, свідчать про зміну її сутності й ролі як у суспільстві, так і у світі.

Національну державу можна розглядати як історичний тип держави, що приходить на зміну державі станового типу і відрізняється від останньої рядом ознак, головна з яких – соціокультурна і правова однорідність населення. Системоформуючою ознакою для неї є нація. І хоча, як зазначає Ю. Хабермас, два компоненти поняття національної держави – держава і нація – належать до споріднених, але одвічно різних історичних процесів: формуванню сучасних держав будівництву сучасних націй, не можна не визнати найтіснішого взаємозв'язку і взаємозумовленості нації і держави, особливо на сучасному етапі.

Національна держава є формулою політичної участі населення в управлінні державою, основним політичним Інститутом сучасності, що забезпечує розвиток і закріплення демократичних основ у суспільстві. Забезпечивши історичну і політичну єдність народу, національна держава стала найвищою цінністю сучасної цивілізації. Безперечно, в цьому велика заслуга належить саме європейській політичній культурі, хоча останнім часом Європа перебуває в кризі, пов'язаній саме з пошуком нової національної стратегії та власної ідентичності.

Створення наукової концепції, яка синтезує проблеми національної держави, є надзвичайно актуальним завданням. Така актуальність зумовлена, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними з необхідністю методологічного забезпечення оптимального функціонування перехідних соціумів, а з іншого – практичними потребами функціонування національної держави в умовах глобалізації. Як свідчить аналіз, розвиток світу шляхом створення національних держав за етнічною, а тим більше моноетнічною ознакою – хибний шлях розвитку людства з непередбачуваними і трагічними наслідками. Ми виходимо з громадянського і політичного розуміння нації для держави. Такий погляд – важлива умова її виходу з ізоляції, в якій вона перебувала в комуністичний період, і оптимальної інтеграції у світове співтовариство.

По суті, йдеться про відновлення історичної і наукової справедливості стосовно терміна “нація”, розуміння його в первісному конституційно-громадянському сенсі, без ідеологічних і примітивістських на шарувань. Більше того, на нашу думку, питання відокремлення поняття “нація” від суто етнічних трактувань для сучасних політологів і право-

знавців у перспективі має стати таким же принциповим, етапним кроком, як і розмежування права і закону – теоретичної передумови правової держави і однієї з основних ідей лібертарного праворозуміння. Відтак пропонуємо під “національною державою” розуміти політичну організацію, що сформувалася в індустріальну епоху суспільства, легітимність якої забезпечується представництвом і захистом інтересів, включених у неї індивідів на основі ідей і цінностей соціокультурної, духовної, історичної, мовної, територіальної згуртованості і єдиного рівня економічного розвитку.

Водночас існує багато суперечностей і невирішених питань при дослідженні держави в епоху глобалізації. Однією з причин цього є “розмите” і неточне сприйняття саме феномена глобалізації і держави в їх тісному взаємозв’язку на категоріальному рівні, тому аналіз еволюції національної держави в умовах глобалізації світу в межах сучасного наукового дискурсу потребує також визначення феномена “глобалізація”. Вирішення досліджуваної проблеми функціонування національної держави в умовах глобалізації дасть змогу соціальним суб’єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати широкий спектр проблем виконання функцій держави в умовах соціокультурних трансформацій, вибору оптимальних стратегій і тактики сталого розвитку, визначення прийнятної соціальної цінності перетворень, що здійснюються на терені української державності.

Глобалізація як явище комплексне, суперечливе і не до кінця осмислене, являє собою суперечливий соціальний процес, причиною якого є переплетення процесів і тенденцій різної природи і різного значення, що і надає глобалізації характеру явища комплексного. В останні роки термін “глобалізація” дедалі частіше використовуються в засобах масової інформації, ставши ключовим в економічній, політичній теорії і практиці, і створивши багате підґрунтя численним академічним дебатам.

Часто глобалізація розуміється як домінуюча після закінчення “холодної війни” єдина загальносвітова система, що виникла на основі національних економік, заснована на безперешкодному переміщенні капіталу, на інформаційній відкритості світу, швидкому технологічному оновленні, на зниженні тарифних бар’єрів і лібералізації руху товарів і капіталу, на комунікаційному зближенні, планетарній науковій революції, міжнародних соціальних рухах, нових видах транспорту, реалізації телекомунікаційних технологій, інтернаціональній освіті.

На думку представників неоліберального напрямку, глобалізація припускає існування правил і зобов’язань, що передбачають підпорядкування їм суверенних держав. Зони зв’язують глобалізацію з обмеженням

суверенності окремих країн і формуванням нового типу “громадян світу”, чия лояльність звернена вже не до окремих держав, а до наддержавних структур. Варто визнати, що жодна з впливових країн не зайняла чітко виражену антиглобалістську позицію. Глобалізація надзвичайно вплинула на еліти різних країн. Як тільки країна включається в систему глобалізації, її еліта починає аналізувати перспективи інтеграції і намагається визначити своє місце в глобальному контексті.

Ключовою темою політичного дискурсу з проблем глобалізації є зміна традиційної ролі держави як основної форми політичної організації суспільства і трансформацій, тих наслідків, які можна спостерігати сьогодні й очікувати завтра. Що ж відбувається з інститутом національної держави в глобалізаційному процесі? Відповідь на це запитання, з урахуванням деяких нюансів, полягає у видимому фактичному ослабленні держави. Критика аж до неприйняття держави не є чимось новим в історії цього видатного винаходу людей, який зробив свій значний внесок, практично, в усі сфери суспільного прогресу і в усі ті досягнення, якими характеризується людство. Держава розвивалася разом із суспільством, органічною частиною якого вона була, переживаючи різні етапи самовираження, змінюючи форми правління і територіального устрою, втілюючись у різних типах політичних систем, примножуючи і диверсифікуючи функції управління суспільними справами. Відомо, наприклад, що класична теорія лібералізму висловлювалася на користь мінімальної держави, віддаючи перевагу праву і законслухняності вільних громадян; марксизм пропагував відмирання держави із заміною її самоуправлінням комун; анархізм обвинувачував державу в усіх недоліках і вадах громадського життя, вимагаючи її повалення. І навпаки, консерватори вважали державу явищем такого ж фундаментального порядку, як і сама людина, проявом існуючого у світі певного життєорганізуючого начала. Геополітики, у свою чергу, ставилися до держави як до головного героя драми людської історії, розглядаючи її як живий організм, що розвивається.

Однак більшість учених пов'язують кризу держави в останні десятиліття з інтенсифікацією процесів інтернаціоналізації, універсалізації і глобалізації, які, змінюючи сучасний світ, не можуть не викликати корекції ролей і функцій суверенної національної держави, яка тривалий час була центральною віссю глобальної міжнародно-політичної системи і забезпечення цивілізаційного прогресу різних народів.

Причинами даного процесу, на думку більшості авторів, є зміни в технологічній і господарсько-економічній сфері. Німецький учений В. Бюль, говорить про “відмирання держави” як суб'єкта історії, ґрунтуючись “на тенденціях транснаціоналізації сучасного світу”.

“Очевидно, що зростаючий глобальний економічний взаємозв’язок, – підкреслює американський теоретик Р. Фолк, – поєднаний з впливом інтернету і світових засобів зв’язку (особливо телебачення), що пропагують споживання і створюють загальне й одночасне сприйняття новин, змінить фундаментальним чином наше уявлення про світовий порядок. Держава не буде і далі домінуючою силою на світовій арені. Глобальні ринкові сили, такі, як багатонаціональні корпорації і банки випромінюють сильний і незалежний вплив. Вони діють на міжнародній арені з мінімальними обмеженнями. Посилюється вплив локальних і транснаціональних ініціатив окремих груп громадян з різних питань місцевого значення – від будівництва дамб до протидії урядовим репресіям. Міжнародний порядок, обумовлений цими силами, являє собою перехід від світу суверенних територіальних держав до світового села”.

Окремі автори, спираючись на твердження про архаїчність сформованих типів державності як форм організації й управління суспільними справами в період “зрощення людства в єдине ціле”, висловлюючись за “швидке політичне об’єднання світу”, підкреслювали неминучість і необхідність формування світового уряду. Вони відображали точку зору тих аналітиків, які вбачають у глобалізації продукт новітніх технологій, які породжують примусове слідування економічним інтересам з одночасним придушенням національних пристрастей: суспільства повинні зробити вибір між модернізацією, відкриттям економіки і політичних систем і старими битвами з приводу територій і національної переваги. Послідовні прихильники глобалізації переконані, що історична тенденція повернулася у бік об’єднання світу в єдине ціле, з чого випливає, що замість ностальгічних ремінісценцій про втрату “славного” світу чітко окреслених національних кордонів і національних інтересів необхідно звернутися до будівництва нової світової структури, що поховає під собою держави-нації. З приводу цього Л. Каплан відзначав, що за економічним об’єднанням планети слідуватиме політична глобалізація, яка приведе до створення світового уряду. І хоч аргументацію зазначених ідей не можна визнати вичерпною або достатньою, все-таки в самому факті поширення глобалізаційних поглядів серед учених і політиків варто вбачати не тільки прояв глобалізму як особливої ідеології американізму, але й відображення багатьох явних і прихованих рис і сторін світу, що змінюється під тиском процесів глобалізації і дійсно стає більш цілісним і взаємозалежним.

Британський політолог П. Кеннеді вважає однією з найбільших глобальних проблем ХХІ ст. неспроможність сучасних національно-

державних механізмів дати адекватну відповідь на виклики глобалізації, однак, на його думку, саме ті суспільства, де цей механізм найефективніший, найбільше пристосовані до виживання в глобалізаційному середовищі.

“Глобалізація економічного життя повсюдно веде до послаблення держави і розмивання її кордонів, – поділяючи поширену думку, зазначає Т. Лоуї. Але держава, що слабшає, ще не рівнозначна державі, що зникає. Мало того, вона ще вимагає ретельного вивчення (і відтворення), оскільки слабка і нестабільна держава несе в собі більшу загрозу свободі, ніж сильна і стійка”. А. Уткін стверджує, що можливості держав-націй контролювати свою долю і впливати на світовий розвиток зменшуються, вони втрачають своє значення й ідентичність з таких причин:

1) громадянське суспільство перестає бачити в державі головну і незамінну форму громадської організації і криза держави виявляється, у першу чергу, в ослабленні лояльності громадян до всіх державних атрибутів;

2) зростає тиск міжнародних організацій на інститут держави: якщо в 1909 р. у світі було 37 міждержавних і 176 недержавних міжнародних організацій, то наприкінці ХХ століття їх стало відповідно 260 і 5472. Такі організації, як ЄС, МВФ, ОПЕК та інші взяли на себе ряд функцій міжнародних суб'єктів, що обмежують самостійність суверенних держав;

3) інтереси економічної експансії національних держав вступають у суперечність з колишнім бажанням чітко фіксувати і захищати національні кордони, що перешкоджають економічному росту й суспільній еволюції в цілому;

4) нові умови торгівлі, міграція працівників з бідних країн до багатих, вільні потоки інформації знецінюють “сплетення державної влади з націоналістичною міфологією”;

5) підриву авторитету сучасних держав сприяє швидке зростання міжнародного тероризму. Труднощі, яких зазнали уряди в боротьбі навіть з невеликими групами фанатиків, прихильників будь-якої екстремальної ідеї, збільшуються. Вони, завдяки вільному поширенню найсучасніших технологій, одержали у своє розпорядження новітні види зброї, у тому числі і зброю касового знищення. У зв'язку з цим переконання в безсиллі держави знижує лояльність громадян до цього інституту, який сприймається як “вузькочиновницька структура”.

Аргументацію зазначених ідей не можна визнати вичерпною, або достатньою стосовно місця і ролі національної держави в умовах глобалізації світу. На нашу думку, в самому факті поширення глобаліза-

ційних поглядів серед вчених і політиків варто бачити відображення багатьох явних і прихованих рис й сторін світу, це змінюється під тиском глобалізаційних процесів і дійсно стає все більш цілісним і взаємозалежним.

Але, глобалізація робить світ не тільки більш єдиним і цілісним, але й наповнює його новими суперечностями. Уніфікація політичних і правових інститутів супроводжується паралельним наростанням кількості нових структур, що зумовлено об'єктивною необхідністю регулювання якісно нових відносин, для яких раніше створені структури, принципи і завдання їх функціонування стали багато в чому неадекватними.

Одним із наслідків розвитку системи, що формується сьогодні, буде, на думку О. Неклесси, “становлення принципово нового типу (як доповнення до історично існуючих внутрішньодержавних і міжнародних) відносин – внутрішньоглобальних. Їх основу утворюють відносини міждержавні, однак владна вертикаль внутрішньоглобальних відносин формуватиметься навколо найбільш дієздатних у практичному плані держав, їхніх союзів та інтеграцій, а також міжнародних організацій”.

Суть колізії світу, що глобалізується, полягає в тому, що народи різних цивілізаційних спільностей і кожна нація окремо стартують у своє постіндустріальне майбутнє з різних соціально-економічних і духовно-культурних позицій, найчастіше з “різного” історичного часу, володіючи різними можливостями для оволодіння цінностями й інструментами нового типу життєдіяльності. І тому глобальні процеси інформаційних перетворень, демонструючи очевидні об'єднувальні, насамперед, інтеграційні прагнення, також проявляються в регіоналізації світу, у виникненні просторів, що трансформуються, де кількість держав не тільки не скорочується, а, навпаки, збільшується. Отже, така суперечність діалектична, вона створює ту напругу, енергію, що не дає зникнути поліфонії світу в стерилізуючому череві “всесвітньої держави” або уніформізуватися під владою “глобального уряду”. Відтак у політичній площині глобалізація постає як явище парадоксальне: спостерігаються взаємовиключні процеси уніфікації й диверсифікації. Однак дані процеси не виключають, а взаємовизначають один одного.

Центральна ідея політичної глобалізації полягає в тому, що багато проблем неможливо адекватно оцінити і вивчити на рівні національної держави, тобто на рівні окремої країни та її міжнародних відносин з іншими країнами. Їх потрібно формулювати з погляду глобальних процесів. Деякі дослідники пророкують, що глобальні сили під якими розуміють транснаціональні організації, інші глобальні економічні

утворення, глобальну культуру або різні ідеології глобалізації стають настільки сильними, що ставиться під питання подальше існування окремих національних держав.

Параметри політичної глобалізації визначаються кризою потенціалу окремих держав, зростанням проблем планетарного масштабу, виникненням: нової політичної культури, що характеризується поширенням і сприйняттям загальносвітових цінностей та інтересів. Відзначається безпрецедентне кількісне зростання міжнародних організацій, збільшення чисельності й посилення ролі національних і міжнародних неурядових організацій у світовій політиці. Однак держава заперечується, чіпляється за свій суверенітет і дотепер залишається важливим фактором у розв'язанні проблем. Держава може бути останнім бастионом опору тенденціям глобалізації й ключовим індикатором її ефективності.

Питання про майбутнє національної держави у швидко мінливому світі стає центральним у світлих дослідженнях політичної глобалізації. Спираючись на дослідження попередніх десятиліть, політологи всього світу намагаються поглянути на майбутнє головних політичних інститутів у світлих тенденцій світової економіки і політико-правової науки. Особливої значущості ця проблема набуває у світлих тісного взаємозв'язку між самою демократичною політичною системою і суверенною державою, що виступає її гарантом. Питання про подальшу долю національної держави, таким чином, трансформується: в питання про долю самої демократії і цим пояснюється його актуальність у сучасному світі.

Таким чином, вивчення питань, пов'язаних із функціонуванням національної держави, політичної влади і управління в суспільстві завтрашнього дня набуває нового звучання у світлих концепціях політичної глобалізації. Параметри політичної глобалізації визначаються кризою потенціалу окремих держав, зростанням проблем планетарного масштабу, ролі міжнародних організацій, виникненням нової політичної культури. Вивчення процесів "розмивання" і "девальвації" статусу суверенної держави й послаблення централізованих інститутів державної влади практично виділилося сьогодні в самостійний напрям політології. Дослідники, насамперед, відзначають ряд тенденцій, що свідчать про поступове "розмивання" суверенітету в його традиційному розумінні. Головним із погляду проблеми державного суверенітету наслідком процесів глобалізації є суперечності між наростаючою економічною і політичною взаємозалежністю країн і народів з одного боку, і збереженням за державою права самостійно і на свій розсуд розв'язувати власні проблеми – з іншого. Наслідком

цього процесу є втрата державою ряду своїх функцій на міжнародній арені й поява на ній значної кількості нових акторів – міжнародних урядових організацій, міжнародних неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, що беруть на себе ряд функцій, які їм делегуються окремими державами, тим самим фактично обмежуючи свій зовнішній суверенітет. Зворотна ж сторона процесу глобалізації і виникнення наднаціональних органів влади – етнічний сепаратизм, посилення влади на місцях, що призводить також до “девальвації” внутрішнього суверенітету. Таким чином, дослідники відзначають два, здавалося б, взаємовиключні процеси – інтеграцію і децентралізацію, кожний з яких не сприяє збереженню “status quo” державної влади. Крім того, останні події на міжнародній арені засвідчили, що ряд держав, які не володіють реальною політичною силою, частково втрачають свою основну ознаку – монополію на законне насильство на своїй території в силу поширення і затвердження універсальної ідеології прав людини, що найчастіше ставляться вище державних інтересів і є приводом до санкціонованого, з боку міжнародних структур, вторгнення в ці країни.

Однією з найважливіших причин високого рівня конфліктності глобалізаційних процесів є фундаментальні відмінності в рівні соціально-економічного і політичного розвитку людських співтовариств, у способі життя, у відношенні до основних проблем буття. Нерівномірність глобалізаційних процесів у різних сферах громадського життя породжує невідповідність у відносинах між його суб'єктами. Якщо для інтеграційних процесів у сфері світових комунікаційних мереж, інформаційного забезпечення, фінансових інститутів, засобів масової інформації темпи посилення взаємозалежності на сьогодні величезні, то зміни у сфері політичного і культурного життя набагато слабші і характеризуються значною інерційністю.

Іншою важливою проблемою при дослідженні процесів політичної глобалізації є нерівномірність розвитку різних регіонів міжнародної політичної системи. Ще родоначальники глобалістики, члени Римського клубу, вказували на неминуче формування єдиної світової цивілізації як необхідної умови для анігіляції конфліктів між: бідними й багатими країнами і більш справедливою розподілу ресурсів. Однак у сучасному світі кількість міжнаціональних конфліктів не тільки не зменшилася, а й зросла. Суперечності між культурними, релігійними й етнічними спільнотами досягли на межі третього тисячоліття особливого загострення. Зовсім не тенденція до політичної централізації, а, навпаки, зростання сепаратизму стає ознакою нашого часу. Тому не випадково, що такої популярності в 1990-х роках набула теорія С. Хантінгтона про “зіткнення цивілізацій”, в якій він стверджує, що вищий рі-

вень можливої в людському суспільстві Інтеграції – це культурна спільність, яка є вищою за економічні й ідеологічні фактори. Саме в світлі глобалізації стали можливими широкі інтеграційні процеси, що, однак, відбуваються не на світовому рівні, а на рівні декількох цивілізацій: “Нація-держава залишиться головною діючою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів”. Модель міжнародних відносин, де основні конфлікти розгорталися між національними державами, що остаточно сформувалися до XIX ст., поступилась у XX ст. місцем конфлікту ідеологій, а тепер трансформується в конфлікт цивілізацій. С. Хантінгтон виділяє сім великих культурних спільнот, взаємини між якими і визначатимуть міжнародні відносини в наступному столітті. На його думку, глобалізація веде до посилення взаємозв’язків між людьми, але не на планетарному рівні, а на рівні окремих цивілізацій. І оскільки незаперечим лідером на світовій арені є країни Заходу, “центральною віссю світової політики в майбутньому стане конфлікт між Заходом та іншим світом”, тобто конфлікт ціннісних установок. Причому реакція незахідних країн на культурну експансію може набути трьох основних форм: ізоляції, сприйняття і створення противаги. Таким чином, С. Хантінгтон, досліджуючи процес глобалізації й інтеграції, робить прямо протилежний прогноз тому, що запропонував Ф. Фукуяма – не гомогенізація і створення світової цивілізації на основі західноліберальних цінностей, а, навпаки, виникнення нової самоідентифікації на основі цивілізаційних груп, структуроутворюючим елементом яких є культура: “Світ складатиметься з несхожих одна на одну цивілізацій, і кожній з них доведеться вчитися співіснувати з усіма іншими”.

На Заході застосування класичного геополітичного підходу до аналізу міжнародних відносин стає все менш популярним. Ряд авторів вказує на те, що в епоху глобалізації міждержавні кордони стають неактуальними. Державоцентристська модель, на думку ліберальних філософів, відходить у минуле і змінюється новою, заснованою на ідеї про те, що колективне благо міжнародного співтовариства повинно, в кінці кінців, розумітися не як колективне благо держав, а як благо їх членів, опосередковане національними й міжнародними організаціями, традиційний світ національних держав перетворюється у світову співдружність. Більшість постіндустріальних держав відмовилися від територіальної експансії як самоцінної політичної мети. Замість цього вони зосередилися на економічному й технологічному розвитку.

Однак нових підходів до аналізу взаємодії державних і недержавних акторів на світовій арені поки що немає.

У цих умовах спроба вивчення зміни ролі національної держави у світовій політичній системі, трансформації природи національно-державного суверенітету й того, яке це має відображення в міжнародно-правовій практиці, видається особливо важливим.

Таким чином, процес глобалізації у сфері політики, що стає домінуючою концепцією в суспільних науках на межі ХХ-ХХІ ст., породив абсолютно різні оцінки перспектив подальшого розвитку національних держав, позбавивши колишньої стрункості футурологічні побудови і моделі неминучого настання кінця епохи національної держави та формування єдиної світової цивілізації. Основним питанням, навколо якого сьогодні в політико-правовій науці розгортаються серйозні дискусії, стає питання про роль і місце національної держави в умовах політичної глобалізації. Поява нових суб'єктів світової політики від міжнародної громадської думки і неурядових організацій до транснаціональних рухів і наднаціональних структур, розвиток системи міждержавних інститутів і міжнародного права, зникнення традиційних кордонів у сфері інформаційного і культурного обміну, поширення уніфікованої масової культури й етики – усе це знайшло відображення в ідеї “розмивання” або “ерозії” суверенітету, що є однією з головних проблем сучасної політології.

Теза про “розмивання” суверенітету є однією з актуальних у сучасних політологічних дослідженнях. Національна держава як явище, що склалося в епоху зародження капіталізму, стрімко еволюціонує під натиском глобалізаційних процесів. З'являється багато нових стримуючих факторів у таких сферах, як розвиток національної економіки, контроль над інформацією і зв'язками суспільства із зовнішнім світом, екологія, форми і масштаби застосування військової сили, відносини з іншими країнами і т. д. З одного боку, державний суверенітет зазнає могутнього впливу ззовні – нових акторів на світовій арені – транснаціональних компаній як виразників інтересів світової капіталістичної економіки і великих міжнародних організацій та союзів держав як суб'єктів глобалізованої політики. З іншого боку, державний суверенітет відчуває на собі сильний тиск зсередини, про що свідчить посилення тенденції до більшої автономії різних національних, релігійних та інших меншин, кількість яких у даний час продовжує збільшуватися. Американський політолог Джеймс Розенау назвав подібне положення терміном “фрагментація”, що означає поєднання процесів фрагментації й інтеграції, коли з однаковою силою в глобалізованому

світі діють дві протилежні тенденції. Держава стала “надто малою для розв’язання великих проблем і надто великою – для дрібних”.

Усі ті виклики, що приймає національна держава і суверенітет як якісна характеристика державної влади на сучасному етапі розвитку цивілізації, сприймаються дослідниками цих явищ украї неоднозначно. На сьогодні не існує єдиної думки щодо подальшої долі найважливішого інституту політичної влади, і оцінки перспектив його існування в ХХІ ст. найчастіше бувають діаметрально протилежними, а сама дискусія набуває яскраво виражений ідеологічний характер. Питання про долю суверенітету є одним із найбільш актуальних у політичній науці, оскільки від нього залежить обличчя усього світу політичного завтрашнього дня. Потік літератури прогностичного характеру про подальший розвиток суверенної держави останнім часом набув лавиноподібного характеру. Однак можна виділити кілька магістральних напрямів, за якими здебільшого і ведуться дослідження. Загалом можна виділити дві умовні групи, в кожній з яких дослідники дотримуються однієї з позицій:

- під тиском глобалізації суверенні держави втрачають свої функції з керування соціальними і політичними процесами, що відбуваються як на їх території, так і за її межами;
- глобалізація не вносить якісно нових змін у сформовану міжнародну структуру, де суверенні держави є головними акторами. Однак йдеться не про простий вибір між двома крайнощами – збереження або зникнення державного суверенітету як про два єдині альтернативні варіанти. Дослідники, що дотримуються тієї або іншої позиції, розходяться як в оцінці масштабів, так і характері самого явища “розмивання” суверенітету.

Усі погляди, в яких оцінюється ступінь руйнування національної держави, базуються на дослідженні впливу, що справляють ті або інші економічні процеси на інститут державного суверенітету. Однак вплив самого процесу “ерозії” суверенної держави на політичну систему взагалом не піддається глибокому аналізу. Тому ці прогнози мають дещо однобічний характер, тому що держава в них розглядається тільки як суб’єкт економічних відносин, а її суверенітет – як наявність у неї певних економічних переваг. При цьому держава досліджується у відриві від світу політичного. Тому особливої цінності набувають роботи прогностичного характеру з проблеми державного суверенітету, з яких досліджується політичний характер трансформації, що відбувається, та її вплив на демократію.

Таким чином, проблему “розмивання” внутрішнього суверенітету не можна вирішити традиційними методами інтервенціоністської політики держави, це в даний час під силу лише міжнародним організаціям. Водночас для успішного вирішення цього завдання, повинні отримати частину повноважень зовнішнього суверенітету цих же держав. “Глобалізація обмежує монополію національної держави на роль єдиного гаранта внутрішнього суверенітету, який раніше гарантувався принципом територіальності”. В. Рейніке стверджує, що в недалекому майбутньому національна держава, носій зовнішнього суверенітету як головний актор на міжнародній арені перестане існувати, однак це відбудеться тільки в тому випадку, якщо внутрішній суверенітет забезпечуватиметься через механізми “глобальної політики”. Для цього політичні еліти національних держав повинні перестати асоціювати себе з визначеною територією і створити більш динамічні й відповідальні інститути управління. І хоча національна держава і втрачає ряд своїх повноважень, це не повинно спричинити занепад принципів демократичного управління. Саме тому, зусилля політичної громадськості повинні бути спрямовані на підтримку ідеї “глобальної політики” в рамках якої стане можливим знайти відповіді на виклики глобалізації.

Незважаючи на низку об’єктивних тенденцій, національні держави зовсім не прагнуть здавати свої позиції, і тим самим світова політика ніби роздвоюється на дві арени глобальних суспільств. З одного боку, зберігається співтовариство держав, у якому правила дипломатії й національних інтересів, як і раніше, відіграють ключову роль, з іншого – уже діє світ транснаціональної субполітики, в якому задіяні різні організації, мультинаціональні концерни, міжнародні екологічні організації, Світовий банк, НАТО, Європейський Союз і т. ін.

Усі вчені, незважаючи на відмінності в підходах і оцінках, сходяться на тому, що державний суверенітет на даному етапі історичного розвитку зазнає істотної трансформації і, як наслідок, національна держава в майбутньому втратить частково свої прерогативи, делегувавши їх тією або іншою мірою наднаціональним власним структурам і локальним інститутам громадянського суспільства.

Підсумовуючи, спробуємо означити виклики, які впливають на суверенітети в близькому майбутньому і приведуть до його істотного обмеження з боку нових акторів системи міжнародних відносин:

1. Формування єдиної глобалізованої економіки, основні актори якої – великі транснаціональні корпорації – беруть на себе ряд повноважень національних держав.

2. Зміни в системі: міжнародних відносин, постійне збільшення міжнародних організацій, що претендують на створення нової системи транснаціональної влади.
3. Глобальні екологічні проблеми, розв'язання яких стає неможливим у рамках національної держави.
4. Культурна глобалізація, що змінює свідомість людей, шляхом появи нового виміру самоідентифікації людей – не національної, а індивідуальної, з одного боку, і космополітичної – з іншого. Глобалізація і масова культура гомогенізує громадянське суспільство та водночас створює умови для виникнення великої кількості нових локальних субкультур.

Усі ці виклики не знаходять адекватної відповіді з боку традиційних владних органів у силу виникнення істотного розриву між офіційними і реальними повноваженнями держави.

Підсумувати позицію дослідників, що прогнозують неминучість занепаду державного суверенітету або навіть його повне зникнення, можна аргументами відомого теоретика глобалізації Д. Хелда, що говорить про застарілість самого поняття суверенітету. Він показує, як національно-державна політика завдяки міжнародним угодам, інтернаціоналізації процесів прийняття політичних рішень, завдяки зростаючій залежності у забезпеченні безпеки, а також завдяки міжнародному обігу товарів і поділу праці втрачає те, що складає ядро її влади – свій суверенітет.

Однак існує й інша група дослідників, які по-іншому прогнозують перспективи існування державного суверенітету. Глобалізація спонукає уряди ділитися з іншими інститутами своїми повноваженнями верховного правителя й арбітра, зберігаючи, на їхню думку, роль вищого правового, політичного і морального авторитету. Саме в реалізації функцій правової, політичної і моральної регуляції варто бачити джерела, що зберігають і навіть нарощують вплив держави на різноманітні глобальні мережі. Ряд дослідників вважають, що завдяки цим функціям державні органи здійснюють координацію у глобальному масштабі діяльності ринкових державних структур, вільних асоціацій громадян, суспільних рухів. Вони не заперечують того факту, що посилення транснаціональних корпорацій, утворення численних багатонаціональних і наднаціональних структур впливає на національну державу, але вважають, що глобалізація не вносить якісно нових змін у сформовану міжнародну

На думку Е. Хеллейнера, національна держава зовсім не знаходиться на межі зникнення, вона лише повертається в епоху “house finance” – домінуючої сили у світовій політиці до настання епохи

державного втручання в економіку. Автор відзначає дуже важливий аспект у дослідженні проблеми державного суверенітету, що дає змогу поглянути в новому світлі на процес його “розмивання”. На його думку, відбувається зовсім не зникнення держави як носія суверенної влади, а зміна її форми – “держави добробуту”, що була панівною в розвинених країнах світу після 1931 р., поступається місцем “неоліберальній” формі держави, що за багатьма параметрами схожа з формою держави початку ХХ ст. Таким чином, Е. Хеллейнер дотримується позиції, відповідно до якої, всі ознаки ослаблення влади держави, які можна спостерігати сьогодні, свідчать зовсім не про “розмивання” суверенітету, а про занепад “держави добробуту”, усього лише однієї з історичних форм існування держави. У цьому він близький до думки І. Валлерстайна, який стверджує, що причина кризи довіри до держави полягає зовсім не у фінансовій глобалізації, а в провалі ліберальної ідеології, яка панувала аж до початку 1970-х років.

Таким чином, існує принципово інший методологічний підхід до проблеми “ерозії” національно-державного суверенітету, прихильники якого стверджують, що кризи зазнає не сам інститут суверенної влади, а інтервенціоністська модель держави, коли соціальне забезпечення, ефективне використання виділених асигнувань на захист навколишнього середовища і захист найманих робітників, споживачів і вкладників, колективне регулювання ринку праці за визначальної участі профспілок і наявність різноманітних інструментів економічної політики, знаходилися безпосередньо і монополю в руках держави. Отже, дискусія про зменшення повноважень держави у процесі прийняття рішень в економічній і соціальній сферах розгортається паралельно з дискусією про сутність “держави добробуту”, метаморфози, яких вона зазнає останніми роками, а також перспективи її подальшого розвитку.

Слід відзначити, що від того, яких форм набере національний суверенітет і чи існуватиме він взагалі, залежить, в остаточному підсумку, не тільки світ політичного, а й усі інші сфери життя суспільства, подальший напрям історичного процесу. Крім того, від цього залежатиме і місце самої людини в цивілізації ХХІ ст., її самоідентифікація і взаємовідносини з іншими членами суспільства. Тому головним завданням, яке ставили і ставлять перед собою дослідники сучасних тенденцій розвитку національної держави та інституту державного суверенітету, є побудова на основі отриманих даних певної моделі держави і суспільства майбутнього, тобто максимально можливий довгостроковий прогноз. Таку мету ставили перед собою вчені і мислителі ще задовго до появи глобального прогнозування, однак саме в сучасну епоху стрімких змін вона набула особливої важ-

ливості і значущості, оскільки, чим точнішим буде прогноз, тим ефективніше зможуть діяти політичні лідери в напрямку запобігання можливим негативним явищам у майбутньому. Моделі та сценарії глобального розвитку, дають змогу повніше оцінити реалії сьогодення і запобігти згубним тенденціям у майбутньому, тобто, по суті, це програма дій для керівників різних рівнів.

Які ж сценарії для національної держави на основі виділених тенденцій найбільш ймовірні в сучасному світі? На основі двох умовних груп, на які ми розділили дослідників явища “розмивання” суверенітету, логічно було б припустити дві моделі для світопорядку XXI ст., з одного боку, зникнення державного суверенітету, і, таким чином, виникнення якихось нових владних інститутів на наднаціональному або ж, навпаки, на локальному рівнях; з іншого боку – збереження колишньої значущості національної держави як головного актора міжнародних відносин. Однак суперечливість процесу глобалізації та його особливості не надають нам такої твердої дихотомічної картини результатів довгострокового політологічного прогнозування. Хто і як регулюватиме взаємини різномірних суб’єктів міжнародного права, хто і як стане управляти глобалізуючимся світом – усі ці питання породжують далеко не однозначні відповіді. Можливих варіантів і сценаріїв виявляється, у дійсності, набагато більше, хоча вони і входять умовно в спектр з двома полюсами – “світовий уряд” і “сильна національна держава”.

Отже, глобалізація і посилення державних амбіцій мають спільні корені, взаємно переплітаються і підтримують одна одну. Для того, щоб вільно пересуватися по світу і безперешкодно досягати своїх цілей, глобальні фінанси, торгівля, інформація потребують політичної фрагментації світу, зацікавлені в збереженні фікції суверенітету слабких держав, тобто в тому, щоб вони були одночасно і слабкими, і суверенними.

Таким чином, інтеграція, фрагментація, глобалізація і “територіалізація” світу взаємозалежні й є складовими одного процесу, а тому видається доречним застосування терміна “глобалізація” як назви одного з можливих сценаріїв для державного суверенітету в майбутньому. Держава, з одного боку, втратить частину своїх повноважень, з іншого – посилиться її роль як правового арбітра і посередника у складній структурі нових акторів, що з’явилися на міжнародній арені.

Водночас процес глобалізації надає аргументи і для прихильників традиційної теорії політичного реалізму, які стверджують, що в сценарії майбутнього розвитку головні ролі, як і раніше, належатимуть сильним державам і їх національним інтересам, міць яких тільки

зросте завдяки економічній інтеграції. Суперечки тут ведуться тільки про те, кому ж належатиме лідерство в XXI ст. – традиційним західним центрам сили чи Сходу, що піднімається економічно. Тут можна виділити чотири основних сценарії майбутнього.

Перший визначається триваючою всемогутністю Сполучених Штатів, що мають шанси продовжити своє домінування на десятиліття. Майже ніщо не загрожує невмотивованим і раптовим послабленням Америки, саме тому багато хто з дослідників схильний погодитися з прогнозом англійського футуролога Х. Макрея: “Американська воєнна міць, єдність нації, її розміри і показники розвитку, очевидно, ще не на одне покоління забезпечать Сполученим Штатам політичне лідерство у світі. Жоден з двох інших розвинених регіонів – Європа та Східна Азія – не має такого поєднання елементів могутності”.

Другий сценарій припускає перехід однополюсного світу в біполярний, виходить з появи в США глобально значущих конкурентів, насамперед, в особі Китаю або Європейського Союзу: формування прогнозованих і несподіваних коаліцій, самоствердження яких одразу ж поверне з минулого картину дипломатичного балансу сил.

Згідно з третім сценарієм, з’являється схема багатопольярного світу, в якому колишній гегемон спільними діями суперників втрачає чільні позиції, відбуваються постійні пошуки нових партнерів і конкуренція за сфери впливу.

Четвертий сценарій припускає рівноцінне співіснування шести або семи цивілізацій, що стверджують себе як самодостатні і самостійні центри світового розвитку. Ці сценарії пов’язані насамперед із прогнозами щодо прийдешніх конфліктів і військово-політичних союзів, оскільки збереження сильних держав означає і збереження пріоритету національних інтересів у зовнішній політиці.

Існує маса варіантів розвитку міжнародних відносин у майбутньому, в яких національна держава або блоки держав, як і раніше, розглядаються як провідна сила на світовій арені. Усі вони побудовані на істотному ігноруванні тенденцій трансформації державного суверенітету в сучасному світі й пошуку держави-лідера у новому столітті. Характерною рисою цих сценаріїв є пророкування масштабних конфліктів аж до світових війн, які досить часто відносять до періоду 2030-2040-х років.

Література

1. А. Тойнби. Постижение истории. <http://www.brainyquote.com/quotes/authors/a/a125466.html> 2. Meiko M. World Systems Theory: Faustian Delusion? // Comparative Civilizations Review. 1994. № 30. P. 8-19. 3. Civilizations and World

Systems: Studying World-Historical Change/Ed, by S.K. Sanderson. Walnut Creek (CF), 1995. **4. Roudometof V., Robertson R. Globalization, World System Theory, and the Comparative Study of Civilizations//Civilizations and World Systems: Studying World-Historical Change/Ed, by S.K. Sanderson. Walnut Creek (CF), 1995. P. 273-300.** 5. Валперстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. – М.: Логос, 2004. – 368 с. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. – NY: The New Press, 2000. – 471 p. **6.** Лоуи Теодор. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки // Политические исследования. – 1999. - № 5. – С. 108-119. **7.** Неклесса А. И. Эпилог истории // Восток. – 1998. – № 5. – С. 5-30; Неклесса А. Ordo Qirado: пришествие пост-современного мира// Мегатренды мирового развития. – М., 2001. – С. 138. **8.** Palmisano Samuel J. The global integrated enterprise // Foreign Affairs. – 2006. – May – June. – N. 3. <http://www.foreignaffairs.org/20060501faessay85310/samuel-j-palmisano/the-global-integrated-enterprise.html>. **9.** Conceptualizing Global History/Mazlish B. and Buultjens R (eds.). Boulder, 1993. **10.** Friedman Th. Understanding Globalization. The lexus and the Olive Tree. – N. Y., 2000. **11.** Зидентоп Л. Демократия в Европе. – М.: Логос, 2001. **12.** Хелд Д. Демократия, национальное государство и глобальная система // Современная политическая теория. – М., 2001. – С. 297-310. **13.** Фукуяма Ф. Конец истории? // США–экономика, политика, идеология.– 1990. – № 5. – С. 39-54. **14.** Huntington S. Ph. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. 1993. Vol. 72. № 3. P. 22-49.